

מאמר מקורי

מאין לאן: מחקר תקשורת ונשים בישראל - סיכום ביניים

ענת פירסט*

תקציר

מאמר זה מציג סיכום ראשוני של הפרספקטיבות השונות על נושא הנשים בחקר התקשורת בישראל. הדיון בסוגיה זו החל בשלהי 2011, ביום עיון שנשא את הכותרת "שלושים שנות מחקר פמיניסטי בתקשורת". מאמר זה ממשיך את הדיון ומתמקד בכמה שאלות: באילו נושאים עוסק המחקר על נשים בחקר התקשורת? באילו מוסדות אקדמיים עוסקים בנושא זה ומהו הבסיס התיאורטי לסוג מחקר זה? מיהם/ן העוסקים/ות במחקר זה ומהו מעמדן/ן האקדמי? ואילו תחומים בחקר התקשורת הושפעו מהדיון בנשים? הדיון בשאלות אלה מבוסס על מודל שבוחן את התפתחות מחקר התקשורת וכולל ארבעה ממדים המקיימים ביניהם יחסי גומלין: (1) הממד המוסדי-הקשרי (contextual) הבוחן את ההקשר של יחסי הגומלין בין מערכות מוסדיות שונות; (2) הממד המוסדי-פנימי המתמקד בהיבטים הארגוניים של ההשכלה הגבוהה וביחסי הגומלין ביניהם; (3) הממד האינטלקטואלי-פנימי העוסק בפרדיגמות, בסוגיות המחקריות ובהעברתן דרך ארגונים או חוקרות וחוקרים בעלי מוניטין; (4) הממד האינטלקטואלי-הקשרי הבוחן את היחסים בתוך שדה ההשכלה הגבוהה ובעיקר בין דיסציפלינות הקרובות קונספטואלית לחקר התקשורת.

פרולוג

החל משלהי שנות התשעים של המאה העשרים, נעשו ניסיונות שונים לכתוב את הסיפור ההיסטורי של תחום התקשורת וכיום הפך העיון בהיסטוריה של המחקר העוסק בתקשורת המונים לאחד מתחומי המחקר של חוקרי תקשורת (ראו למשל; Simonson & Peters, 2008; Pooley & Park, 2013; Simonson & Park, 2015). הקיצוץ המסיבי של תקציבי האוניברסיטאות בארצות הברית העלה על סדר היום המחקרי את נחיצותו וחשיבותו של תחום מחקר זה, וכן את הצורך בהגדרה וזיהוי של הליבה שלו, של גבולותיו, של מקורותיו ושל המיתוסים העומדים במרכזו.

* פרופ' ענת פירסט (D_first@netvision.net.il), בית הספר לתקשורת המכללה האקדמית נתניה.

גיימס קרי (Carey, 1996) הבהיר כי הדיון בהיסטוריה של התחום מביא להכרת הערך העצמי של חוקרי התחום ויוצר נרטיב המשרת בו-בזמן שתי מטרות: מתן לגיטימציה ומיקוד על תחום תקשורת ההמונים האופיינית המאפיינת את המאה העשרים, והענקת הכוונה וסטטוס אינטלקטואלי לחוקרים ולמורים בתחום (אדוני ופירסט, 2006; אדוני ופירסט, 2015; First & Adoni, 2015). הדיון בהיסטוריה של חקר התקשורת כולל היבטים שונים ובהם התפתחות התחום במדינות דמוקרטיות ושאינן דמוקרטיות, התרומה של ארגוני החוקרים להתפתחות התחום, והקשר שבין מחקר לפרקטיקה בכלי התקשורת השונים (Simonson & Park, 2015). לצד הוויכוח ההיסטורי סביב התפתחות הפרדיגמות הקוננויות במחקר ועל אודות האישים הקוננויים, עולה לדיון שאלת מקומן ותרומתן של הנשים החוקרות ותרומתן/מיקומן של השיח המגדרי כלומר עיסוק בנשים או על ידי נשים וכך לחשוף את יחסי הכוח המתקיימים ביניהם.

המאמר הנוכחי ממשיך את הדיון בהיסטוריה של מחקר התקשורת, אולם מתמקד בחקר תקשורת ונשים. העיון בהתפתחות המחקר בתחום זה מעניין במיוחד לאור מיצובן של נשים בדומה לקטגוריות זהותיות אחרות (למשל, גזע), שהשיח הליברלי מתייחס אליהן כאחרים של שליטה, כלומר כמסגרת שלילית מובנית שבה יחסי הכוח ממצבים את ה"אחרים" כמודרים או כחלק מהשוליים. יתרה מזו, נשים סובלות משוליות כפולה כתוצאה מצילוף (Intersectionality) (Crenshaw, 1991). במקרה הישראלי מדובר בנשים מקבוצות אתניות שונות, מזהות לאומית שונה, מרמת דתיות מגוונת, ובמהגרות מול ישראליות ותיקות. מטרת המאמר היא אפוא למפות את מקומן של נשים במחקר התקשורת, הן כחוקרות והן כ"גיבורות" של טקסטים העוסקים בסוגיות שונות הקשורות בנשים. מיפוי כזה יוכל לתרום לחשיפת מערך יחסי הכוחות המגדריים בישראל.

שאלת מקומן ותרומתן של הרטה הרצוג (1914-2010) ושל חוקרות נוספות, שעבדו במכון למחקר חברתי באוניברסיטת קולומביה בשנות הארבעים ותרמו תרומה ייחודית לתחום חקר התקשורת אך נותרה בבחינת הערת שוליים (Rowland & Kline-Shagrir & Liebes, forthcoming; Simonson, 2014). הדבר בולט במיוחד נוכח מקומו המרכזי של פול לורספלד כאחד האבות המייסדים. כלומר, הבניית יחסי הכוח המגדריים התרחשה כבר עם כינון השדה המחקרי. ראוי לציין כי הכתיבה על מקומן של נשים בהתפתחות המחקר התקשורתי עודנה בחיתוליה ובאסופות הדנות בנושא קשה עדיין למצוא פרק היסטורי המציג את התרומות הקונספטואליות והמתודולוגיות של המחקר בנושא (סנונית ראשונה ראו: Carter, Steiner & McLaughlin, 2014).

חקר נשים ותקשורת בישראל

הדיון האקדמי בנשים וביחסים המגדריים עוסק ביחסים המורכבים בין ייצור ידע, זהות, כוח ושינוי חברתי, והפולמוס בנושא זה בישראל עבר שינויים רבים (Herzog, 2014). הספר האקדמי

הראשון בנושא היחסים המגדריים שהתפרסם בעברית ראה אור בשנת 1982 ונשא את הכותרת **נשים במלכוד** (יזרעאלי ואחרות, 1982).¹

כיום, ספרים בנושא מחקר של נשים על נשים ועל יחסים מגדריים בישראל (הן בעברית הן באנגלית) נפוצים בחנויות הספרים ועל מדפי הספרים באקדמיה, עד כי קשה לעתים לעקוב אחר פרסומים חדשים (Herzog, 2014).² מצב עניינים זה מעיד על השינוי הדרמטי שעברו השיח הציבורי והשיח האקדמי בנושא בארץ.

את השיח בישראל סביב "תפקודי מין" (sex roles) פיתחו בשנות השבעים כמה מרצות באוניברסיטאות, ומאוחר יותר, ובעקבות המשגתו של המגדר כתוצר של הבניה חברתית, החלו מחקרי מגדר, בעיקר בתחומי הדעת של מדעי החברה. בחירתן של חוקרות באקדמיה לחקור נושאים הקשורים בחלוקת התפקידים בחברה הייתה תולדה של התפתחות השיח הפמיניסטי (הרצוג, 2006). כיום, אין לדמיין את האקדמיה בישראל ללא לימודי נשים ומגדר (ספרן, תשע"א). בעשור השני של האלף השלישי, נושאי מגדר הם חלק מהקורפוס התיאורטי והמתודולוגי בתחומי דעת רבים במוסדות האקדמיים, הן באוניברסיטאות והן במכללות (Herzog, 2014).

כמו כל שיח (פוקו, 2005), גם השיח העוסק במצבן של נשים בחברה התרחב, ובתוך כך השתכללו המושגים, סוגי המחקר והמוסדות העוסקים בו. תחילה התפתחו השפה והמושגים, ומאוחר יותר השתנו נושאי הדיון: הדיון בתפקידי מין התחלף בדיון במגדר והדיון בפמיניזם הפך לדיון בפמיניזם (פירוט ראו אצל יזרעאלי ושות', 1999; Herzog, 2014). היום אפשר למצוא מגוון עבודות מחקר שנקודות המבט שלהן שונות זו מזו והן רואות בנשים קבוצה הממוקמת בכל רובדי החיים הכלכליים, האתניים, התרבותיים והמיניים. על בסיס הידע הרב שהצטבר, נכתבו עבודות שסיכמו את התפתחות התחום (ראו למשל ספרן, תשע"א; Herzog, 2014). נדמה אפוא כי בשלה השעה לבחון את התרומה והמשמעות של תחום המחקר הייחודי על נשים ותקשורת.

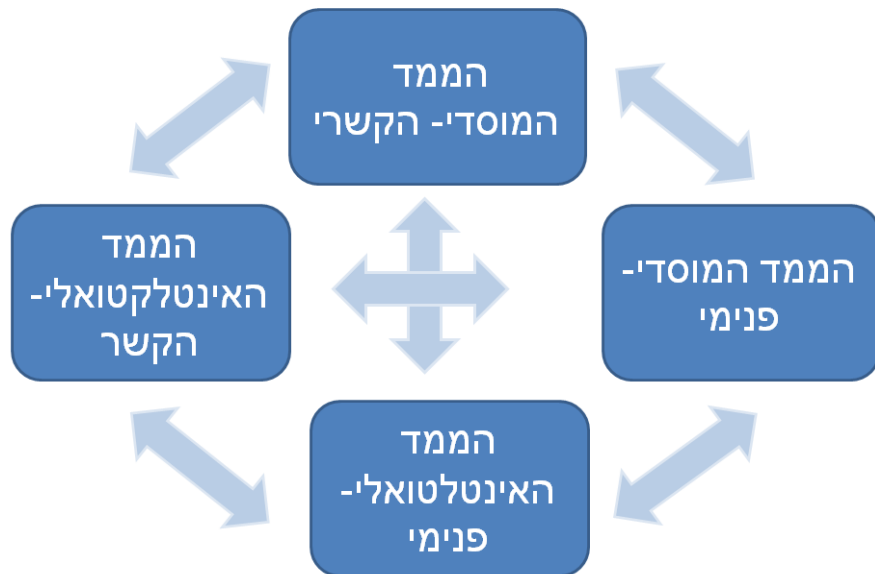
מאמר זה מציע דיון וסיכום ראשוני של הפרספקטיבות השונות בנושא. נקודת הפתיחה היא ביום עיון שהתקיים בשלהי 2011, וכותרתו הייתה "את: שלושים שנות מחקר פמיניסטי בתקשורת". יום העיון התקיים לכבודה של דפנה למיש, שעבודות המחקר שלה הן אבן הראשה בתחום זה. התייחסות התקופתית של יום העיון התבססה על שלושים השנים שחלפו מאז פרסום עבודה לקבלת תואר שני שעסקה בייצוג נשים בפרסומת הכתובה (גולדרט-פירסט, 1981). באותה תקופה, ראשית שנות השמונים, השיח הפמיניסטי היה עדיין בחיתוליו.

מאז התרחב התחום והשתנה עד מאוד. כיום, נכתבות בישראל עבודות מאסטר ודוקטור בנושאי מגדר, הכוללות דיון באופני הייצוג של נשים, במקומן בתחום ההפקה התקשורתית ובאופן שבו הן מפרשות טקסטים ומתייחסות למגוון אספקטים של מגדר (כגון גיל, מיניות, אתניות, דתיות). כלומר מתבצע צילוח של משתנים סוציו-דמוגרפיים הנושאים מטען סמלי שלילי (קרי, מאפייני זהות סטיגמטיים) ואלה מקיימים ביניהם יחסי-גומלין, על-פי-רוב של דפאנות כפולה או לחלופין צילוח "invisibility" (Purdie-Vaughns & Eibach, 2008). אם כן, אפשר למצוא מחקר על ייצוג נשים מזרחיות, עולות חדשות, נשים מבוגרות ונערות, וכל זאת בנושאים שונים (כגון עיתונות ועיתונאיות, נערות, אלימות, ספורט, דימויי גוף, מקצוע) במדיה השונים. על אלה נוספו

שיעורים וסמינרים בנושא במחלקות השונות לתקשורת באוניברסיטאות ובמכללות,³ ואף פורסמו שני גיליונות של כתבי עת שהוקדשו לנשים ותקשורת (פתו"ח, 2000; קשר, 2000). נוכח העיסוק בנושא זה כחלק מהמחקר במדיה, ראוי להתבונן ולנתח את התפתחותו של התחום ולהציג כמה שאלות מרכזיות והן: באילו נושאים עוסק המחקר על נשים בחקר התקשורת? באילו מוסדות אקדמיים עוסקים בנושא ומהו הבסיס התיאורטי של תחום מחקר זה? מי העוסקים במחקר תקשורת נשים ושיח הפמיניזם? מהו מעמדם האקדמי בתוך השדה? ואילו תחומים בחקר התקשורת הושפעו מהדיון במקומן של נשים? להלן יידונו שאלות אלה, אולם כהכנה לדיון בהן תיבחן תחילה התפתחות מחקר התקשורת בארץ, ובתוכו המחקר על נשים ותקשורת.

בכתיבת הנרטיבים שמתארים את התפתחות תחום התקשורת נעשו ניסיונות אחדים לפתח קריטריונים ומודלים שיעזרו בהבנת התפתחות זו. Pooley & Park (2013) מציעים בחינה המתייחסת לשני רכיבים בשדה: האחד, ההקשר של שדה המחקר (field-centric/contextual) והשני, מסורות אינטלקטואליות ומוסדיות (intellectual/institutional). פיתוח מורכב יותר של המודל, הכולל הן את הממד ההיסטורי והן את הממד התרבותי, הציעו אדוני ופירסט (2015), והוא מבוסס על צירוף של שני הרכיבים הנ"ל, המצביע על ארבעה ממדים מורכבים המקיימים ביניהם יחסי גומלין (תרשים 1).

תרשים 1 – המודל האינטראקטיבי של ממדי השדה של מחקר והוראת תקשורת

הדיון בשאלות שהוצגו לעיל יתבסס על המודל הזה. כלומר, מיצוב חקר נשים ביחסים שבין: (א) הממד המוסדי-הקשרי (contextual) המתאר את מקומן של נשים ותפיסות לגבי מקומן באקדמיה; (ב) הממד המוסדי-פנימי העוסק במספרן של חוקרות ובתכנים על אודות נשים הנלמדים בתחום מחקר תקשורת; (ג) הממד האינטלקטואלי-פנימי המביא את פרדיגמות

המחקר המרכזיות בתחום חקר התקשורת ובמקומן במחקר נשים ותקשורת; (ד) הממד האינטלקטואלי-הקשרי המתמקד במקומם של מחקר תקשורת ושל חקר נשים ותקשורת במסגרת המחקר במדעי הרוח והחברה.

לצורך הדיון נעשתה בדיקה של מספר המרצות בתקן במוסדות האקדמיים שבהם יש מחלקות ובתי ספר לתקשורת (2015), של רשימת הקורסים ורשימת הקריאה בקורסים בשנת הלימודים תשע"ו (2015-6) כפי שהן מופיעות באתרי המוסדות, של רשימת המומחים/יות המוצגת באתר האגודה הישראלית לתקשורת, נתונים שמסר מזכיר האגודה, ושל רשימת העבודות לתואר דוקטור שאושרו בשנת 2015 כפי שפורסמו באתרי האוניברסיטאות.

חקר התקשורת וחקר הנשים והשיח הפמיניסטי

עד ראשית שנות התשעים התקיים בישראל מחקר תקשורת רק באוניברסיטה העברית, בתוכנית ללימודי התואר השני והשלישי. עם הפרטה החלקית של ההשכלה הגבוהה בישראל ובד בבד עם שינויים במוסד התקשורת בישראל (התפתחות הטלוויזיה, ובעיקר זו המסחרית) התחילו ללמד תקשורת לקבלת תואר ראשון באוניברסיטאות השונות ובו-בזמן הוקמו מחלקות לתקשורת במכללות השונות (ראו פירוט אצל אדוני ופירסט, 2015).

כדי לעמוד על כינונו של תחום חקר התקשורת והוראתו, יידונו כאן תחילה יחסי הגומלין שבין המוסד האקדמי למוסדות האחרים בחברה הישראלית. יחסים אלה קשורים קשר אמיץ לגישה החברתית-המערכתית העוסקת ביחסי הגומלין של המדע עם מערכות חברתיות נוספות (Ben David, 1991).

הממד המוסדי-הקשרי (contextual)

המחקר ההיסטורי (כ"ץ והד, 1997) מצביע בבירור על הקמת האוניברסיטה העברית, האוניברסיטה הראשונה בישראל, כפרויקט לאומי המתחייב מן האידיאולוגיה הציונית ומן הגישה הפוליטית ליישובה של ארץ ישראל. עד שלהי שנות השבעים התקיים באופן גלוי שיתוף פעולה הדוק בין המוסד הפוליטי למוסד האקדמי בכלל ובמיוחד למחקר המחלקה לקומוניקציה (שהייתה המחלקה היחידה בארץ בתחומה). פרופ' אליהוא כ"ץ, שהקים בשנות השישים את הטלוויזיה הישראלית, היה הכוח האינטלקטואלי באוניברסיטה ומקים המחלקה לקומוניקציה; ההגמוניה המוסדית-תרבותית והמחקרית שכ"ץ שימש בה דמות מרכזית, הייתה קשורה קשר הדוק ל"מכון למחקר חברתי שימושי" שנתם למחקר בפרויקטים לאומיים, כגון מיסודה של הטלוויזיה הישראלית, חקר דעת קהל, ותרבות ישראל (אדוני ופירסט, 2006).

במהלך שנות השבעים חלו שינויים פוליטיים (בעקבות מלחמת יום הכיפורים והמהפך הפוליטי) ששינו את מערכת היחסים שבין האקדמיה – בעיקר זו של מדעי החברה ובראשם הסוציולוגים – למוסד הפוליטי (רם, 1993). השיח חדל להיות כזה המזדהה עם השלטון והפך לאוטונומי יחסית. חלק הארי בחקר התקשורת לא הפך לביקורתי, ומשלהי שנות השמונים תחומי המחקר התרחבו

גם לשפה, תרבות ומגדר. שיתוף הפעולה עם המכון למחקר חברתי שימושי הלך ודעך והמרחק בין המוסד הפוליטי לאקדמי הלך והתרחב (First & Adoni, 2015).⁴

בשלהי המאה העשרים הצביע קימרלינג על "קץ ההגמוניה" של אלה שהוא כינה "אחוס" לים", דהיינו "אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטיים ולאומיים". "קץ ההגמוניה" נראה בבירור במוסד הפוליטי, אולם במוסדות ספורים אחרים נותרה ההגמוניה הישנה על כנה: האקדמיה, המשפט, והתקשורת (קימרלינג, 2001; קמה, 2005). אמנם בחברה הישראלית יש נשים אשכנזיות, חילוניות, ותיקות, סוציאליסטיות ולאומיות, אלא שאותן נשים לא זכו בעבר להימנות עם ההגמוניה. ואכן, חוקרות רבות, ובהן החלוצות דפנה יזרעאלי, דבורה ברנשטיין ומרגלית שילה, חשפו את מקומן של נשים ותרומתן בבניין הארץ. נשים אלה לא זכו להיכלל בסיפור הקמת המדינה או מיסודה (ראו למשל, יזרעאלי ואחרות, 1982; שילה וכ"ץ, 2011; קמיר 2011). הגל השני של הפמיניזם שחל בשנות השבעים, שהגיע מאמריקה לישראל בשנות השבעים, החל לחלחל פוליטית אל החברה והפוליטיקה⁵, אולם חברות הכנסת שהיו מיעוט זניח בבית הנבחרים והעלו נושאים פמיניסטיים כגון אלימות נגד נשים ואונס, נתקלו בעוינות במקרה הרע ובהרמת גבה במקרה הטוב (אלמוג, 2004). מאוחר יותר נשא מאבקן פרי ושינויים בשוק התעסוקה ובחשיבה חוללו תמורות חלקיות במצבן של הנשים בישראל (אלמוג, 2004). לטענת פוגל-ביזאוי (2011), "היו אלה שנות התשעים של המאה ה-20 שבהן ההישגים הפמיניסטיים היו המשמעותיים ביותר. התפתחות היסטורית זו מסבירה את מקומה המכובד יחסית של ישראל בטבלת מדד הפיתוח המגדרי" (עמ' 208). תמורות אלה הובילו לדיון במערכת היחסים שבין מין, מגדר ופוליטיקה במוסדות החברתיים הפוליטיים והכלכליים וכן באוניברסיטאות (ראו למשל, יזרעאלי ואחרות, 1999; הרצוג, 1994; עצמון, 2001).

בתחום האקדמי בישראל החל הדיון בתפקידי מין בשלהי שנות השבעים והעיסוק במגדר בשלהי שנות השמונים. מערכת היחסים ההדוקה שבין האוניברסיטאות למוסדות הפוליטיים כמו משרד ההסברה ומשרד ראש הממשלה החלה להתמוסס בשנים אלה, אולם החלו להיבנות מחלקות למגדר שעסקו באופן כמעט מוחלט במצבן של נשים (למשל באוניברסיטה העברית) (Herzog, 2014).

המחקר המקיף הראשון שעסק בנושא מצבן של נשים בתחום התקשורת קשור ישירות עם המוסד הפוליטי ופורסם בחסות משרד ראש הממשלה. בשנת 1978 הניחה חברת הכנסת אורה נמיר על שולחן הממשלה את ממצאי דוח הוועדה לקידום מעמד האישה שבראשה עמדה. את הוועדה הקים ראש הממשלה דאז, יצחק רבין, והיא כללה 90 חברים, בעיקר נשים ובהן גם חוקרת התקשורת דינה גורן. לאחר בחינת הנושא במשך שנתיים, פורסם דוח הוועדה שבו הועלו לראשונה נתונים מהימנים על היעדר שוויון בין נשים וגברים בחברה הישראלית. בין יתר ממדי אי-השוויון התייחסה הוועדה לכמות ולטיב של ייצוג נשים הן כיוצרות טקסטים במדיה הן כנושא בטקסטים כאלה. הממצאים העלו לראשונה לדיון ציבורי את מקומן הדל של נשים בתעשייה והצביעו על ייצוגן הסטריאוטיפי, בעיקר בטקסטים בעיתונות (הוועדה למעמד האישה, 1978; אלמוג, 2004).

לדעת First and Adoni (2015), במהלך השנים האחרונות הולך וגדל הנתק בין המוסד האקדמי לשאר המוסדות, בעיקר זה הפוליטי. הדיון בנושא נשים ותקשורת המתקיים באקדמיה בטל

בשישים בדיוני המערכת הפוליטית. את שרידיו בזירה הפוליטית אפשר לאתר בדרך כלל במסגרות פוליטיות שאינן בלב המערכת הפוליטית – למשל, בוועדה למעמד האישה ושוויון מגדרי.⁶ לדוגמה, בדיוני הוועדה על אלימות נגד נשים, על נשים ופרסומת וכן ייצוג נשים בתקשורת.⁷

הדיון ביחסים בין מוסדות מחייב גם התייחסות לקשר שבין המוסד האקדמי העוסק בחקר התקשורת ובהוראת התקשורת לבין מוסדות התקשורת עצמם. כבר בראשיתו ניסה המוסד האקדמי לשתף פעולה עם תעשיית התקשורת ולשמש בית גידול לעוסקים במלאכה, אך שיתוף פעולה זה לא צלח (אדוני ופירסט, 2006). במשך יותר משני עשורים עברו שני המוסדות האלה תהליך הפרטה ומסחור. בעקבות ההפרטה החלקית של המוסד האקדמי החלו לקום מכללות לא מתוקצבות ומכללות ציבוריות מתוקצבות ועד ראשית שנות התשעים הן הפכו לחלק מהנוף האקדמי. מוסד התקשורת עבר אף הוא הפרטה ולנוף התקשורת הישראלי נכנסו גופים מסחריים. במקביל חל שינוי בכוחם היחסי של כלי התקשורת השונים, עם כניסתן של טכנולוגיות חדשות. שינויים אלה היו אמורים לאחות את הנתק בין שני המוסדות האלה. נעשה ניסיון ליצור שיתוף פעולה באמצעות הקמת המכללות, שהיו אמורות לספק לסטודנטים רקע תיאורטי לצד הכשרה מקצועית שתסייע בשילובם של הבוגרים במוסד התקשורת. אולם, הנתק נשאר ואף החמיר במהלך השנים האחרונות.⁸ עם זאת, למרות היחס המזלזל של מוסד התקשורת ואנשי תקשורת כלפי לימודי תקשורת, עיתונאיות רבות מקדמות מאז שנות השמונים את השיח הפמיניסטי בטקסטים תקשורתיים שונים.⁹ בלטו במיוחד העיתון נגה (שנוסד בשנת 1980 וחדל לראות אור בשנת 2005) והעורכת שלו רחל אוסטרוביץ שקידמה את המאבק המגדרי הפמיניסטי בישראל (אלמוג, 2004).

שינויים במבנה החברה הישראלית מחד גיסא ושינויים במבנה מוסד התקשורת מאידך גיסא הביאו בשלהי שנות השמונים ותחילת שנות התשעים לכניסתן של נשים רבות יותר לעבודה בארגוני התקשורת השונים (עיתונים וערוצי טלוויזיה ורדיו) ומאז חדלו ארגונים אלה להיות נחלתם הכמעט בלעדית של הגברים. כניסת נשים למקומות עבודה בתעשיית התקשורת והשלכותיה כונו "מהפכת הצווארון הוורוד" והיו חוקרים שדנו במשמעויות של תהליך זה בעיתונות הישראלית (לימור וכספי, 1994; אלמוג, 2004). בשנת 1994 פרסמו יחיאל לימור ודן כספי מאמר שכותרתו: "הפמיניזציה בעיתונות הישראלית", ובו טענו כי מאז ראשית שנות השמונים עברה העיתונות בישראל תהליך פמיניזציה, קרי: כניסה גוברת של נשים לתחום העיתונות. הכותבים ציינו כי אם מגמה זו תימשך כפי שהדבר הסתמן אז, עתיד המקצוע להפוך למקצוע נשי מובהק (לימור וכספי, 1994).

כשני עשורים מאוחר יותר בדקו עינת לחובר ודפנה למיש (2015) את טענתם של לימור וכספי. הן מצאו כי בעוד שבאמצע שנות התשעים נראה היה כי אכן קיים תהליך פמיניזציה בעיתונות (כולל מדיה חדשים),¹⁰ כיום ניתן לומר, שתהליך זה אינו מתרחש. מקצוע העיתונאות בישראל לא הפך למקצוע נשי. הפמיניזציה של המקצוע נבלמה במהלך שנות התשעים ונשים נותרו מיעוט במקצוע. עם זאת, נמצא כי חלקן של נשים בתפקידי ניהול אינו מבוטל, במיוחד אם משווים את ישראל למדינות אחרות, אך נשים עודן מועסקות בתפקידים ובתנאים נחותים מאלה של עמיתיהן הגברים. לדעת הכותבות, החסמים העומדים בפני עיתונאיות בישראל הם סמויים בעיקרם, וככל

הנראה הם עדיין נשענים על נורמות פטריארכליות שנשים וגברים כאחד שבויים בהן וכן על מאפיינים תרבותיים וכלכליים.

הממד המוסדי-פנימי

הממד השני בדיון על נשים ותקשורת מתמקד במדע כמערכת חברתית ממוסדת. במסגרתו נבחנים יחסי כוח, חלוקת משאבים, צורות של תחרות ודפוסי הכרה וגמול בתוך הקהילה המדעית. התפיסה שהקהילה המדעית היא מערכת חברתית עומדת בבסיס גישתו של בורדייה (Bourdieu, 1993) לגבי ה"שדות" המדעיים השונים. השדה המדעי הוא בעל אוטונומיה יחסית, ומתפתח בהתאם לחוקים משלו שמכוונים את יחסי הגומלין של יחידים ושל קבוצות חברתיות הפועלים בתוך המערכת. זוהי מערכת יחסי כוח שבה הלגיטימיות של עבודת המשתתפים נשפטת על ידי עמיתיהם ומתחריהם ואופיו של התגמול הוא סמלי, דהיינו החוקר ממוצב כסמכות בתחום. הניתוח כאן מבוסס בעיקר על גישה ארגונית-מבנית של המוסד המדעי-אקדמי, שתפקידו לייצר ולהעמיק את הידע ולהעבירו לדור הצעיר וכן למצוא דרכים ליישומו של ידע זה כדי להצביע על פתרונות לבעיות פרקטיות (Clark,1983). במחקר עכשווי על הנושא (Bastedo, 2012) מודגשת התייחסות לדינמיקה של שינויים ארגוניים של השדה ושל היבטיהם הפונקציונליים והמבניים של מוסדות ההשכלה הגבוהה.

המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית הוקם בשנת 1966 והתקיים כמונופול ארגוני והגמוני. למרות מקומן של נשים כחוקרות מרכזיות בעלות תקן (למשל, אדוני, בלום-קולקה, דנט, ליבס), הדיון במחקר על אודות נשים המבוסס על תיאוריה פמיניסטית היה שולי. מאז ראשית שנות התשעים, הוקמו מחלקות ובתי ספר לתקשורת בכל האוניברסיטאות ובשמונה מכללות בוגרים ובוגרות של האוניברסיטה העברית הם שהקימו וניהלו אותן כמעט באופן בלעדי. בוגרים ובוגרות אלה הפנימו את התפיסה הארגונית, את תוכני הלימוד ואת תחומי המחקר של המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית. דיון במקומן של תיאוריות פמיניסטיות בהקשר המקומי כענף מרכזי בחקר המדיה נשאר שולי מאז ועד היום.

לפני שאתיחס לתוכני הלימוד, אציין כי בכל האוניברסיטאות מספר הנשים והגברים בחוגים לתקשורת בסגל הבכיר דומה (נכון ל-2015, לא כולל אמריטוס). סגל המחלקה באוניברסיטה העברית מונה שבע נשים ושמונה גברים; באוניברסיטת תל אביב – ארבע נשים וארבעה גברים; באוניברסיטת חיפה – ארבע נשים ושמונה גברים; באוניברסיטה הפתוחה – שני גברים ושתי נשים; באוניברסיטת בר-אילן – ארבע נשים וחמישה גברים; ובאוניברסיטת בן-גוריון – ארבע נשים ושני גברים.

מניתוח תוכניות הלימוד באוניברסיטאות השונות עולה כי עד המחצית השנייה של שנות התשעים ניתנו רק שיעורי בחירה בודדים בנושא זה. כך, בחוג לקומוניקציה באוניברסיטה העברית הוצע בשנת 1988 שיעור בחירה של חנה אדוני שנשא את השם "נשים ותקשורת"; מספר קורסים על נשים, שדנו גם בשיח הפמיניסטי, ניתנו באוניברסיטת תל אביב על ידי דפנה למיש – החוקרת היחידה באותה תקופה שהקדישה את עבודת המחקר שלה לנושא הפמיניסטי.

הדיון בסוגיות של חקר נשים, ו/או יחסי מגדר במדיה, בלט בהיעדרו בקורסים של לימודי התואר הראשון בשנה א' שעסקו בתיאוריות הנהוגות בחקר התקשורת (עובדה זו נכונה לגבי כל המוסדות האקדמיים). רק בשנת 1996 הוכנס ללימודים באוניברסיטה העברית פרק שעוסק בפמיניזם ותקשורת (שיעור ותרגיל שכלל את המבוא מספרה של Van Zoonen 1994). זאת ועוד, בספרי הלימוד שנכתבו באותה תקופה נעדר השיח הפמיניסטי. למשל, הוא חסר בספריו של דן כספי **מבוא לתקשורת המונים בישראל** משנת 1996¹¹ בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, שנלמדו בכל מוסדות הלימוד האקדמיים ואף עובדו לספרי לימוד לתלמידים בתיכון.

גם כיום הנושא אינו על סדר היום של המחלקות לתקשורת באוניברסיטאות.¹² מספר הקורסים העוסקים ישירות בנשים או מתבססים על תיאוריות פמיניסטיות ותרומתן המתודולוגית לחקר התקשורת נשאר שולי. המעבר ממחקר פונקציונאלי למחקר איכותני מיוחס בעיקר למהפך הפרדיגמאטי (מהגמוניה פונקציונאלית לדיון בשפה ושיח) שהתרחש במחלקה לקומוניקציה באוניברסיטה העברית בשנות השמונים. התרומה של המחקר הפמיניסטי (ראו קמה ופירסט, 2015) לשיטות המחקר האיכותניות נשכחה. מעיון בתוכניות הלימוד וברשימות הקריאה במסגרת לימודים לתואר הראשון באוניברסיטה העברית עולה כי במספר קורסים התבקשו הסטודנטים לקרוא מאמר אחד בלבד (בקורס "תקשורת המונים א'", מאמר שנלמד גם בקורסים הבאים: "מאחורי הכותרות: עיתונות ממבט ביקורתי", "יסודות הקריאה והכתיבה האקדמית", "שיטות מחקר א'" ו"שיטות מחקר ב'"). מספר הקורסים שבהם נכלל דיון נרחב בנשים הקשור בתיאוריה פמיניסטית מצומצם (בעיקר אלו קורסים שמלמדות רעיה מורג ויפעת מעוז). דוגמה נוספת לקוחה מהחוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב, שבו רק בתיאור של ארבעה קורסים מוזכרת המילה מגדר. אחד הקורסים האלו עוסק כולו בנשים: "צעירות 2.0 – ייצוגיהן במדיה ופעילותיהן ברשת". המצב דומה בחוג לתקשורת באוניברסיטת בר-אילן, שבו נמצאו שלושה קורסים שכוללים עיסוק בנשים או במגדר במדיה. באוניברסיטת חיפה נמצאו קורסים רבים יחסית שבהם יש דיון בנשים ותקשורת באמצעות מספר פריטי קריאה (למשל, "שיטות מחקר איכותניות", "שיטות מחקר כמותיות", "שפה ומדיה"). מסקירת תיאור הלימודים באוניברסיטאות השונות עולה גם כי אין בהן כל סמינר שמוקדש לנשים או לייצוגים של קבוצות מיעוט אחרות.

במקביל, גם ספרי הלימוד המרכזיים כיום אינם מקדישים תשומת לב לנושא. דוגמה לכך היא ספרו של דניס מקוויל מ-2010 שתורגם לעברית והפך לספר לימוד מרכזי במוסדות האקדמיים השונים. בספר מוקדשים שלושה עמודים בלבד לנושא מגדר ותקשורת המונים (מקוויל, 2014, עמ' 135-138).

אשר למכללות (לא כולל המכללות להוראה), נכון לשנת 2015 תמונת הסגל בתקן מלא בהן דומה לזו שבאוניברסיטאות. כלומר, מספר הגברים בתקן מלא קרוב למספר הנשים. במכללת הדסה מונה הסגל שלוש נשים ושלושה גברים; במכללת כנרת – שלוש נשים וארבעה גברים; במכללת למנהל – שלוש נשים וארבעה גברים; במכללת האקדמית נתניה – שלוש נשים וארבעה גברים; במכללת ספיר – שבע נשים ושבעה גברים, במכללת עמק יזרעאל – שבע נשים ושבעה גברים; רק במוסד אחד ההרכב המגדרי של הסגל לא מבטא את השינוי שחל בתחום מאז שנות השבעים. הוא המרכז הבינתחומי הרצליה, שבו ארבע נשים ועשרה גברים.

מסקירת הקורסים בכל המכללות נראה כי למעט פריטים בנושא נשים המצויים בקורסי מבוא או בקורסים של שיטות מחקר, קיימים לפחות שני קורסים וסמינרים העוסקים בנשים בלבד או כחלק מהדיון בתהליך הייצוג במדיה. למשל, במכללת עמק יזרעאל ניתנים השיעורים "פמיניזם בתקשורת", "חזקים על חלשים: ייצוגים ודימויים תקשורתיים של מיעוטים", "אילוף הגוף: היבטים תקשורתיים" (סמינר), וקורסים נוספים כמו "צריכת תקשורת ופנאי" שבו מופיע דיון במגדר. במכללה אקדמית נתניה ניתנים שיעורי בחירה וסמינרים שעוסקים בפמיניזם: "ראי ראי שעל הקיר מי היפה בכל העיר?: דמויי נשים במדיה", "הדרה והנכחה של מיעוטים במדיה", "ספורט ומדיה". כמו כן, נושא מגדר נידון בכל הקורסים שדנים בשפה. במכללה האקדמית ספיר מוצע הקורס "מסינדרלה והנסיך ועד האנה וטוני סופרנוס: ייצוגי מגדר במדיה". מתיאורי הקורסים במכללה למנהל, עולה כי מגדר ומקומן של נשים נידונים בקורסים "תקשורת וחברה בישראל", "עלייתן ושקיעתן של סוגיות חברתיות", ו"פרסומאי המסך". המצב דומה גם במכללת כנרת ובמרכז הבינתחומי בהרצליה. ההסבר להבדל בין המצב באוניברסיטאות לבין זה שבמכללות נעוץ בממד האינטלקטואלי הפנימי, כפי שיפורט בהמשך.

ניתוח של תוכניות הלימוד באוניברסיטאות ובמכללות מלמד כי הכשרה מקצועית עיתונאית לא זכתה למעמד שווה לזה של הלימודים התיאורטיים. יתר על כן, ניסיונות חוזרים ונשנים לשלב בין פרקטיקה לתיאוריה זכו להצלחה מוגבלת ביותר, תופעה המוכרת גם במדינות אחרות (Walsh & Fogg, 2002 ; Navarro, 2013). בכל תכניות הלימוד – ובתכניות של המכללות בצורה מורחבת במיוחד – כלולים הן סדנאות והן פרקטיקום בארגוני תקשורת חיצוניים. אולם, רוב תוכני הלימוד הם תיאורטיים באופיים ועוסקים בחקר התקשורת, אף על פי שאת ההיבטים המקצועיים מלמדים אנשי מקצוע בכירים, שאינם נהנים מאותה יוקרה אקדמית וממעמד של אנשי סגל בכירים, בשל היותם בעלי חוזים זמניים ללא קביעות (אדוני ופירסט, 2015). השיח המגדרי פמיניסטי (לפחות כפי שהוא מופיע בנושאי הקורס וברשימות הקריאה) נעדר לחלוטין בהכשרה המקצועית במוסדות להשכלה גבוהה, שאמורה להכשיר דור צעיר של נשים וגברים לקראת כניסתם לעבודה במוסדות התקשורת השונים.

למרות הגיוון הרב בנושאי המחקר של החוקרים הישראלים בתחום התקשורת, אפשר להצביע על כך שנשים וגברים כאחד הם בעלי רקע אינטלקטואלי דומה, בעיקר באוריינטציה אמריקנית. רקע זה בא לידי ביטוי הן באוניברסיטאות שבהן לומדים החוקרים לתואר השלישי ובהן הם עושים בתר-דוקטורט, והן בקשרים אישיים ומוסדיים עם חוקרים ומוסדות להשכלה גבוהה בארצות הברית (ראו נתונים אצל אדוני ופירסט, 2015). החוקרים הישראלים עדיין תופסים את האקדמיה האמריקאית כ"אוניברסלית" (Bilgic, 1995) וכקנה מידה למצוינות.

נושא המגדר נכנס כבר בשלהי שנות השמונים לבתי הספר לתקשורת ועיתונאות באמריקה, אולם הוא נשאר כסוגיה שנחקרת בעיקר על ידי נשים. כך למשל, מספירת המאמרים ב- *Feminist Media Studies* ו- *Sex Roles* משנת 2015 עולה כי נשים כתבו 50 מאמרים ואילו גברים – 9 בלבד.¹³ כהמשך לטיעון של ביליג עלולות כמה שאלות: האם העיון בחקר נשים ותקשורת והמחקר הנגזר ממנו הפכו לשיח מוביל ולסוגיה אוניברסלית? האם האוניברסליות היא לרוב "גברית ולבנה" (ראו בל הוקס, 2002)? והאם היא נוטה להכיל נשים בעלות משנות פמיניסטיות הנבדלות

ביניהן על בסיס שילובן של קטגוריות אנליטיות כגון מעמד, עדה ומגדר (אינטרסקציונליות) (Meyen, 2013, Eadie, 2013).

בישראל ניתן לראות גידול איטי בחברי האגודה הישראלית לתקשורת שהוקמה בשנת 1995 על ידי מספר זעום של חברים (למשל חנה אדוני, דן כספי, עקיבא כהן ודפנה למיש). מספר החברות המייסדות היו כמחצית ממספר החברים – וגם כיום מספר הנשים החברות באגודה הוא כמחצית. הוועד המנהל הנוכחי (שאליו נבחרו הנציגים/ה על בסיס אישי) מורכב מאישה אחת וחמישה גברים. בכל שנה מארגנת האגודה כנס הכולל חמישה-עשר מושבים בנושאים שונים ומפרסמת את כתב העת **מסגרות מדיה** ובו מאמרים רבים פרי עטן של חוקרות. אנשי סגל ישראלים, גברים ונשים כאחד, חברים גם ב-ICA, ב-IAMCR – שני הארגונים הבין-לאומיים המובילים של חוקרי תקשורת – ובארגונים מקצועיים נוספים (כמו ארגונים לחקר השפה). ב-ICA קיימת סקציה העוסקת במגדר אולם יוקרתה מועטה יחסית לסקציות אחרות דוגמת תקשורת פוליטית, תקשורת וטכנולוגיה, תרבות פופולרית. החוקרות, ובעיקר החוקרים הגברים מישראל, ממעטים לקחת חלק בפעילות המחקרית והארגונית בסקציה הזו.¹⁴

הממד האינטלקטואלי-פנימי

כבר מראשית דרכו היה חקר התקשורת רב-תחומי בהגדרתו, נטוע בעולמות ידע שונים שעשו שימוש במגוון שיטות מחקר. לנוכח היעדר גבולות ברורים המשיכו חוקרים מדיסציפלינות שונות לתרום לחקר התקשורת, תוך ניסיון לאתגר דרך מחשבה קיימת ולהציע פרדיגמות חדשות. שרטוט גבולות השדה, הגדרת הפרדיגמה המרכזית בו ותחילת גוף הידע הפכו לאתגר לחוקרי תקשורת והגיעו לשיאם בספרות המקצועית עם פרסומם של כמה ספרים בנושאים אלה (למשל Katz et al., 2003). בניגוד לניסיונות למצוא פרדיגמה חדשה וקוהרנטית אשר תכלול את כל ההסתעפויות של השדה (Lang, 2013), אני נוטה להסכים עם מקוויל (McQuail, 2013), הממליץ לעסוק בנפרד במספר מצומצם של נושאים שזכו לתשומת לב במחקרי התקשורת. אם כן, מתוך כוונה תחילה ייזנה להלן העיסוק בפרדיגמה דומיננטית וייבחנו אשכולות מרכזיים של נושאי המחקר בקרב חוקרי תקשורת ישראלים.

כפי שכבר נאמר, הגישה הפונקציונליסטית לחקר התקשורת ושיטות המחקר הפוזיטיביסטיות היו בבסיס הפרדיגמה הדומיננטית בשלב הראשון של חקר תחום התקשורת בישראל. מצב עניינים זה התפתח כתוצאה מהתופעה המכונה "סחף אקדמי". הכוונה היא לתופעה של העברת ידע וכישורים ממוסד אקדמי אחד למשנהו באמצעות אדם מסוים הנוקט/ת יוזמה אקדמית. מאחר שיוזמות אלה הן פרי עבודתם של חוקרים ספציפיים, מעצם הגדרתן הן אינן מייצגות את כל המגוון של נושאי מחקר התקשורת. ואף על פי כן, היזמים האקדמיים הפכו להיות האבות המייסדים של מחקר התקשורת מעבר לכור מחצבתם הראשוני, כגון סוציולוגיה (כ"ץ, תשנ"ז). תופעה זו של "סחף אקדמי" מוצאת את בטויה בפועלו של אליהו כ"ץ, שהיגר לישראל מארצות הברית והעביר באופן אישי ידע אשר פותח באוניברסיטאות בארץ מוצאו. כלומר, הוא העביר את גישת-העל הפונקציונליסטית בחקר התקשורת ואת המחקר החברתי-שימושי שנשען על שיטות

מחקר כמותיות. תופעה זו התרחשה גם בחברות אחרות (ראו על התפתחות מחקר התקשורת בסין: Fei & Kuo, 2013).

הדור השני של חוקרי תקשורת, תלמידיו של כ"ץ וחוקרים אחרים מדור זה, בעיקר גברים, היו אף הם חלק מתופעה דומה של "סחף אקדמי" כאשר העבירו את הידע שנרכש באוניברסיטה העברית למחלקות אשר הקימו במוסדות אחרים להשכלה גבוהה (אוניברסיטת חיפה, האוניברסיטה הפתוחה, אוניברסיטת תל-אביב, המכללה למנהל ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב). למצבת הסגל במוסדות האקדמיים הצטרפו חוקרות בעיקר בשלהי שנות התשעים ובראשית האלף השלישי. אולם, כאמור, חקר נשים ותקשורת לא הפך להיות נושא מרכזי אף כי היו חוקרות תקשורת שראו בו נושא חשוב, התעניינו בספרות בתחום והשתמשו במתודולוגיה של המחקר האיכותני. אולם, כפי שצוין קודם לכן, הגישות האיכותניות מזוהות בישראל בראש ובראשונה עם חקר השיח והשפה (עם כניסתם של חוקרי שיח למכון לקומוניקציה) ולא עם השיח הפמיניסטי. כאן המקום לציין את דפנה למיש כחוקרת היחידה שבמסגרת תואר שלישי בחוג לתקשורת באוניברסיטת תל-אביב העמידה דור של חוקרות במגוון נושאים הקשורים לנשים ויחסים מגדריים המבוססים על תיאוריות פמיניסטיות.¹⁵

בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים היה עדיין המחקר הפמיניסטי בחיתוליו בישראל. הכנסת המחקר הפמיניסטי לחקר התקשורת התאפיינה באיחור כפול: הן עקב מיסודו המאוחר של מחקר פמיניסטי בישראל במדעי החברה והן בשל היות תחום התקשורת צעיר יחסית לתחומי מחקר אחרים במדעי החברה. אין פלא אפוא שהתחום, שביסס את מעמדו בעיקר בעזרת פרדיגמה פונקציונליסטית שהייתה הדומיננטית במהלך שנות השבעים וגם ברוב שנות השמונים, לא הפנים לתוכו את המחקר הפמיניסטי. זאת, היות שחקר התקשורת וחקר המגדר, שבאותה תקופה היו תחומים פריפריאליים, מבוססים על אפיסטמולוגיות שונות ומתודולוגיות שונות – וכל אחד מהם בנפרד ביקש להעמיק את שורשיו במסגרת האקדמית. רוב העבודות שעסקו במגדר באותה תקופה במכון לקומוניקציה ובמכון למחקר שימושי נערכו תחת הפרדיגמה הפונקציונליסטית, ובה המגדר שימש משתנה בלתי-תלוי. כלומר, המגדר שימש רק אחד המשתנים להבנה של שימושים וסיפוקים או של דעת קהל, ללא התייחסות לתיאוריות פמיניסטיות. העבודה הראשונה שנכתבה ב-1981 בנושא והתייחסה לייצוג נשים בפרסומת לא היתה מבוססת על תיאוריות פמיניסטיות אלא על עבודתו של גופמן, העושה שימוש במושג יחסי כוח מגדריים ובניתוח סמיוטי (פירסט 1981), אך גופמן עצמו איננו נחשב למוביל במחקר הפמיניסטי (למרות תרומתו המרכזית בתחום חקר ייצוג נשים בפרסומת). כאן המקום לציין כי העבודה נעשתה לא במכון לקומוניקציה בירושלים, אלא בחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל אביב בהנחייתה של דפנה יזרעאלי, חלוצה בתחום המחקר הפמיניסטי בארץ.

בשלהי שנות השמונים הושפעו מקצת מחוקרי התקשורת בישראל, בדומה לעמיתיהם באמריקה, מהגישות הביקורתיות לחקר המדיה: אסכולת פרנקפורט, אסכולת ברמינגהם ולימודי תרבות, חקר השיח ופמיניזם. את שדה המחקר התקשורתי משנות התשעים ואילך ניתן לכנות "הפשרה הפלורליסטית" (Levy & Gurevitch, 1993). הגבולות החדשים של שדה המחקר התקשורתי, כפי שהתפתח בישראל, הכילו זה לצד זה מחקר פונקציונליסטי-פוזיטיביסטי, חקר שיח ולימודי תרבות. מן הראוי לציין כי לימודי תרבות שמים דגש על ייצוג ו"אחרות" ומושפעים רעיונית

ומתודולוגית מהשיח הפמיניסטי (קמה ופירסט, 2015), אולם השפעה זו לא תמיד מחלחלת ישירות לדיון בתרבות כתקשורת.¹⁶ עם כניסתם של חוקרים מתחום השפה למכון לקומוניקציה בשנות השמונים (שושנה בלום-קולקה, רפאל ניר ויצחק רועה) איבדה הפרדיגמה הפונקציונליסטית מכוחה והחל מחקר איכותני המשמש גם את המחקר הפמיניסטי. אולם, באופן כללי אפשר לומר כי גישות ביקורתיות, השמות דגש על מרכיבים כלכליים או על פמיניזם רדיקאלי, על חקר פורנוגרפיה ועל פמיניזם סוציאליסטי, נשארו שוליות במסגרת המחקרים בתקשורת.

כאמור, נושאי המחקר בתחום התקשורת מגוונים, והבולטים שבהם בשנים האחרונות קשורים במדיה החדשים. למעשה, שאלות קלאסיות לגבי ארגוני המדיה, תכנים וקהלים נשאלות מחדש נוכח כניסתם של מדיה חדשים למרחב הציבורי והפרטי. בניגוד לפופולריות של חקר המדיה החדשים, המחקר הפמיניסטי עדיין מוגבל בהיקפו ונשאר בעיקר נחלתן של חוקרות הממוקמות במה שמזוהה כשולי הממסד האקדמי.¹⁷ בחינה מעמיקה של סוגי המחקר האלה מראה כי הם בדרך כלל עוסקים בייצוג נשים ומתייחסים לקבוצות נשים שסובלות מדפאנות כפולה או לחלופין "Intersectional Invisibility". במסגרת זו, נערך דיון בנושאים שונים (למשל אלימות, דימוי גוף) שבמרכזו נשים ונערות מקבוצות חברתיות שונות בחברה הישראלית כגון: רוסיות, דתיות, ערביות, מזרחיות, זקנות, נערות נכות, במקצועות שונים (ספורטאיות, מורות), לצד דיון חלקי בעיתונאיות ועיתונות¹⁸ ובמחקרי התקבלות.¹⁹ כמו כן יש עיסוק בביוגרפיות של עיתונאיות בולטות או בתקשורת של מהגרים ומהגרות ואף החל מחקר פמיניסטי העוסק במדיה החדשים.

הדיון המגוון נשען בדרך כלל על תשתית תיאורטית של הוגות פמיניסטיות מן הגל השני והשלישי (ראו קמה ופירסט, 2015). ראוי לציין כי מצד אחד השדה המחקרי הזה פורח עקב שינויים במציאות החברתית. כלומר, רק כאשר הממד החיצוני נעשה "גמיש", ליברלי ופתוח, הממד האינטלקטואלי יכול להתפתח (קמה, 2014). מהצד האחר קיים מחקר דל ביישום תיאוריות מורכבות של שיח ביקורתי²⁰ כלכלי או פוסט-קולוניאלי. לטעמי – ובכך אני שותפה לחוקרות אחרות (ראו למשל, Gill, 2006; Douglas, 2010) – בחקר הייצוג שולטות פעמים רבות מדי גישה תיאורית ופרשנות פוסט-פמיניסטית המניחות שהשוויון הושג פחות או יותר ושכל הטקסטים במדיה מוצאים נשים שהן חופשיות יותר, חזקות יותר ומנהלות חיים כפולים: מצד אחד הן נשים בנות זמננו בחברות המערביות ומן הצד האחר הן מפגינות את מיניותן ונוקטות עמדות גבריות (Gamble, 2001), אולם הממד הפוליטי והביקורתי בטקסטים אלה הוא מתון וחלקי. העיסוק בנושאי מגדר ואף בנושאים אחרים בחקר התקשורת עושה שימוש מועט יחסית בגישות הביקורתיות (למשל, פוסט-קולוניאליזם, פורנוגרפיה, כלכלה, עבודה, כלכלת עבודה והשפעות ניאאו-ליברליות על השיח הכלכלי בכלל) על מקומן של נשים בהפקה, בתכנים וכקהל. פעמים רבות המחקר נשען בעיקר על הפמיניזם הליברלי או בגרסתו המתקדמת, גרסת לימודי התרבות. כמו כן, אין מחקר על מדיניות של נשים ותקשורת.

פירות מחקריהם של חוקרים ישראלים מופיעים בכתבי העת היוקרתיים ביותר, שרובם אמריקניים. כתבי עת העוסקים במובהק בנושאי מגדר זוכים לדירוג נמוך בקרב כתבי העת בחקר התקשורת, ומאמרים שהתפרסמו בהם אינם זוכים ליוקרה אקדמית דומה לזו של מאמרים

שהתפרסמו בכתבי עת הרואים אור במסגרת ICA. מיותר לציין כי פרסום בכתבי עת שאינם נהנים מיוקרה אקדמית משפיע על תהליכי קידום. וכך שוב, נשים הבוחרות לפרסם את פרי עטן בכתבי עת המתמקדים במגדר ותקשורת משלמות מחיר בתהליכי הקידום. לכן, למרות מספרן ההולך וגדל של חוקרות בתחום התקשורת באוניברסיטאות ובמכללות, יש רק תשע חוקרות וחוקר (עמית קמה) בעלות מינוי אקדמי בשנת 2015 שמגדירות²¹ את עצמן כעוסקות במגדר (בקטגוריות השונות כולל אימהות, אלימות מינית מגדר מעמד ואתניות).

הממד האינטלקטואלי-הקשרי

בדומה למחקר האמריקני, הממד האינטלקטואלי-הקשרי של שדה חקר התקשורת בישראל קשור למגוון נקודות מבט שהיקפן רחב. נקודות מבט אלה מוצעות על ידי חוקרים ישראליים בהתאם לעמדותיהם לגבי דיסציפלינות קרובות / "אחיות" במדעי החברה או הרוח (כמו סוציולוגיה, אנתרופולוגיה או שפה). חקר התקשורת, "האחות הצעירה" שצמחה מהדיסציפלינות האלה למשפחת מדעי החברה, התקבל בהסתייגות ולעתים ביחס פטרוני. לדברי אליהוא כ"ץ (ריאיון שבוצע על ידי אדוני ופירסט מאוגוסט, 2002), המחלקה לסוציולוגיה בפקולטה למדעי החברה של האוניברסיטה העברית, שגייסה אותו לשורותיה, לא התעניינה במיוחד בפיתוח מחקר התקשורת בתוכה, תופעה שלא הייתה זרה לו ושאותה כבר הכיר מאוניברסיטת שיקגו. פולי וכ"ץ (Pooley & Katz, 2008), שבדקו מגוון קשרים דיסציפלינריים בין סוציולוגיה לתקשורת, הראו שחוקרים אשר התעניינו בתקשורת בתחילת התפתחות המחקר, כמו רוברט מרטון ורוברט פארק, חזרו לבסוף לדיסציפלינות המקוריות שבהן צמחו וזנחו את פיתוח התחום (Pooley & Park, 2013). החוקרים במחלקות לסוציולוגיה ומדעי המדינה בישראל התמקדו לאורך שנים רבות בשאלות קלאסיות הנוגעות למעמד, לפער בין-דורי, לאתניות, להגירה, להעדפות פוליטיות וזהות לאומית, ובהמשך גם למגדר, לדתיות ולקונפליקט הישראלי-ערבי. הם לא התייחסו כלל (למעט הסוציולוגיות חנה הרצוג וסילביה פוגל-ביז'או) לתקשורת – לתהליכיה, לארגוניה, לתכניה וכו' (אדוני ופירסט, 2015). לטעמי, התייחסות לתקשורת הכרחית במענה על שאלות אלה.

החל מכינונו של תחום מחקר התקשורת בישראל בשנות השישים, ניתן להצביע על מערכת יחסי גומלין מורכבת של משיכה ודחייה עם הדיסציפלינות האחרות. המשיכה לשדה של חקר התקשורת נבעה מהמודעות לשינויים המהירים באקולוגיה של שוק התקשורת בשלהי המאה העשרים ובעקבות זאת – מדרישות הולכות וגוברות לאנשי מקצוע. הדחייה נבעה מהסתייגותן של הדיסציפלינות הוותיקות והמבוססות מן ההכרה בידע שהתגבש בשדה החדש שגבולותיו פרוצים מאחר והוא מאופיין במכוונות מעשית. חוקרים העוסקים בהיסטוריה של חקר התקשורת מסכימים כי גם בארצותיהם, תחום מחקר התקשורת סובל מחוסר הערכה (ראו למשל, Schwarzenegger & Pooley, 2013).

ראוי לציין כי בתי הספר השונים לתקשורת באוניברסיטאות בארץ קמו כחלק מהפקולטה למדעי החברה, לאחר שכל המחלקות האחרות בפקולטה התבססו זה כבר. חברי הסגל החדשים של המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית היו הראשונים שנאלצו להיאבק על מקומם ועל ההכרה בהם כחוקרים עצמאיים בעלי יכולות מחקריות. קבוצת החוקרים הירושלמית סללה את דרכם של חברי סגל במחלקות לתקשורת שקמו במוסדות אקדמיים שונים במהלך שנות התשעים.

אולם גם במוסדות האחרים נאלצו החוקרים להיאבק על מקומם ויוקרתם במסגרת קבוצת השווים – החוקרים האחרים במדעי החברה.

התפתחות מוסדית זו השפיעה על מחקר התקשורת בישראל בנושא מגדר. כך, דיון כללי במגדר ותקשורת המשוקע בתיאוריה פמיניסטית נעדר בדרך כלל מהמקראות בעברית שנוצרו בעשור הראשון של האלף השלישי, למעט קולנוע ופורנוגרפיה הקשורים במחקר תקשורת²² (ראו למשל, המקראה ללמוד פמיניזם משנת 2006 בעריכת דלית באום ואחרות; דרכים לחשיבה פמיניסטית בעריכת ניצה ינאי ואחרות, משנת 2007). גם בתוך תחום חקר התקשורת לא קיים כותר בעברית הנושא את השם פמיניזם ותקשורת או לחלופין נשים ותקשורת (עם או בלי מכוונות פמיניסטית).

במהלך שנות התשעים, למרות הקשיים של המחלקות לתקשורת וחוקריהן, החל מעמדן האקדמי לצבור יוקרה והשתפר כתוצאה מהביקוש של סטודנטים ללמוד בהן. המחלקות ובתי הספר לתקשורת זכו לתמיכת המוסדות בהיותן נכס כלכלי. נשאלת השאלה האם המצב יישאר על כנו נוכח צמצום מספר התלמידים הפונים ללמוד תקשורת לאחרונה. כאן המקום להדגיש כי אין מדובר ביוקרת החוקרים עצמם בקרב על ידי עמיתיהם אלא ביוקרה הארגונית של המחלקה/בית הספר שמהווה מקור רווח למוסד.

אם כן, מספר החוקרות עולה בהדרגה, אולם מן הראוי לשאול, האם חוקרות העוסקות בתיאוריות פמיניסטיות ומגדר מגדירות עצמן כחוקרות פמיניסטיות? האם הן נמצאות בעמדות מפתח באוניברסיטאות או שהן סובלות "דכאנות כפולה" – כלומר אחרות הן מעצם היותן חוקרות בתחום המתקבל בחוסר הערכה על ידי דיסציפלינות קרובות / "אחיות" במדעי החברה והן בתוך השדה של חוקרי התקשורת עצמם? בדיקה קצרה מעלה כי בסגל הקבוע באוניברסיטאות אין חוקרות או חוקרים המגדירים עצמם כחוקרות/ות מגדר (למעט אסתר שלי ניומן מהאוניברסיטה העברית).²³ כל החוקרות האחרות והחוקר היחיד ממוקמים במכללות. במציאות של האקדמיה הישראלית בכלל ושל לימודי התקשורת בפרט, למרות הימצאותם של חוקרות וחוקרים מוכשרים במכללות, החוקרים והחוקרות הבכירים באוניברסיטאות נתפסים כמרכזיים יותר ויש להם יכולת רבה יותר להשפיע על התחום לטווח ארוך באמצעות העמדת דורות חדשים של חוקרים.

סיכום ביניים

במאמר זה אני מבקשת לפתוח דיון בנושא התפתחותו ומקומו של חקר נשים ויחסי מגדר בחקר התקשורת והוראתה בישראל. לשם כך נעזרתי במודל הממפה את התפתחות המחקר התקשורתי, תוך התמקדות בנושא נשים בעיקר זה המשוקע בשיח פמיניסטי. המודל שהוצע לבדיקת הנושא הוא מודל אינטראקטיבי המסייע בחשיפת התהליכים המרכזיים בשדה. טיפולוגיה זו עשויה לשמש ככלי היוריסטי חשוב למיון של מגמות היסטוריוגרפיות שונות לחקר תחום התקשורת בנושאים מגוונים כמו זה המוצע כאן. יישום המודל על מקומן של נשים ויחסי מגדר בחקר התקשורת יכול לעזור במתן תשובות לשאלות המרכזיות במאמר והן: האם עוסקים בנושא נשים ויחסי מגדר ותקשורת באקדמיה הישראלית? היכן עוסקים בנושא? מה כולל העיסוק בנושא? ועד כמה נשים חוקרות תקשורת על בסיס תיאוריות פמיניסטיות אכן מובילות את התחום בשדה האקדמי?

בעזרת המודל ניתן לראות כי קיימים קשרי גומלין בין הממדים השונים. בממד המוסדי-הקשרי (contextual), הבוחן את ההקשר של יחסי הגומלין בין מערכות מוסדיות שונות (כלכלית, פוליטית, תרבותית), נמצא כי האוניברסיטה כמוסד, כמו מוסדות אחרים, לקחה חלק בבניין האומה הישראלית ובמהלך השנים הפכה להיות ביקורתית כלפי המוסדות האחרים. הנשים היו חלק קטן מהמוסד האוניברסיטאי וגם לאחר הגל השני של הפמיניזם הישראלי לא הפכו להיות חלק מרכזי באקדמיה. אותן נשים שנשאו בתוך האוניברסיטאות את דגל המחקר הפמיניסטי ביססו בשנות התשעים של המאה העשרים את מעמדן במחלקות השונות במדעי החברה (הרצוג, 2012). אולם המחלקות לתקשורת, שהיו אחרונות שהתבססו בתוך המוסד האקדמי והאחרונות שנפרדו מתפקידן בתהליך בינוי האומה, לא הפכו למחלקות ביקורתיות והדיון המגדרי-פמיניסטי נשאר בהן משני ואף שולי. גם ביחסים שבין מוסד התקשורת למוסד האקדמי סוגיית המגדר נותרה שולית.

בממד המוסדי-פנימי, המתמקד בהיבטים הארגוניים של ההשכלה הגבוהה וביחסי הגומלין ביניהם לבין תהליכי המיסוד בתחום, ראינו כי המורשת הירושלמית שלטה בכיפה עד שנות התשעים שבהן החלו להתפתח מחלקות באוניברסיטאות האחרות בישראל והוקמו מכללות. מקימי מחלקות אלה היו בעיקר גברים, בני הדור הראשון והשני להשכלה ירושלמית, שלא לקחו חלק בדיון על נשים ותקשורת או על תיאוריות פמיניסטיות. הספרים שנלמדו ונלמדים עד היום מקדישים על פי רוב מקום זעיר לנושא. מבנה התארים במוסדות השונים עדיין דומה ולא התפתחה דיפרנציאציה משמעותית. למרות הניסיון להעניק ייחוד לכל אחד מהמוסדות המלמדים תקשורת, הדמיון נובע (מעבר לדרישות המל"ג ומבנה הוועדות) מהעובדה שרוב החוקרים למדו בבית האולפנה הירושלמי או האמריקני. על הקרבה הרבה בין החוקרים מעידים שיתופי הפעולה בין חוקרים ממוסדות שונים. קרבה זו אף משמשת פלטפורמה להעברת נושאי המחקר ולקביעת ההיררכיה של חשיבות הנושאים בהתאם לרוח הזמן, למשל עליית חשיבות המחקר של המדיה החדשים. לא ייפלא אפוא שקורסים העוסקים בנשים תוך שילוב תיאוריות פמיניסטיות, שהיו בדרך כלל קורסי שיעורי בחירה בירושלים, הפכו על פי רוב לשיעורי בחירה גם ברוב האוניברסיטאות האחרות. המצב מעט שונה במכללות שבהן מועסקות חוקרות (כולל עמית קמה) העוסקות בנשים וביחסי מגדר. אלה הן חניכות הדור השלישי של חוקרי תקשורת (בעיקר של דפנה למיש) שכתבו את עבודות הדוקטור שלהן בשלהי שנות התשעים של המאה הקודמת ובעשור הראשון של האלף השלישי. ראוי לציין כי עד שלהי שנות התשעים לא נכתבו עבודות דוקטור בנושא נשים בהקשר פמיניסטי. היעדרן של חוקרות בדור הראשון (מיסוד התחום באוניברסיטה העברית) ובדור השני (במהלך מיסוד התחום בלימודים לתואר ראשון באוניברסיטאות ובמכללות), לצד היעדר מחקר בתחום השפיעו ועדיין משפיעים על הפיכת הנושא המגדרי לתחום מחקר/עניין בעל משקל בחקר התקשורת.

הממד האינטלקטואלי-פנימי עוסק בפרדיגמות, בנושאי מחקר והעברתם דרך ארגונים או באשיות מחקריות בעלות מוניטין. נראה כי בשנות השבעים ואף בחלק נכבד משנות השמונים, השנים שבהן הפרדיגמה הפונקציונליסטית הייתה דומיננטית, לא היה אפשר להציב את השיח המגדרי מנקודת מבט פמיניסטית כחלופה ממשית. יתרה מזו, גם כיום, כאשר מתקיים מחקר תקשורת ומגדר, עיקרו סובב סביב הגישות הליברליות או התרבותיות בחקר התקשורת. למרות העיסוק

בתרבות, בדרך כלל לא נלמדות ולא מיושמות תיאוריות העוסקות בפמיניזם שחור או מזרחי ואף לא גישות כלכליות הנשענות על ניתוח מגדר במושגים של מעמד, עבודה והון ולא מתקיים דיון שנקודת המוצא שלו הוא פורנוגרפיה כתופעה תרבותית, חברתית וכלכלית.

ניתן לראות את עבודתה של דפנה למיש כסוג של "סחף אקדמי" בנושא מגדר ומדיה לאחר שחזרה מלימודים בארצות הברית וייסדה את התחום במכללה למנהל ולאחר מכן באוניברסיטת תל-אביב – היא עצמה חקרה בנושא ואף הקימה דור של חוקרות העוסקות בנושא. עתה, משעזבה את האוניברסיטה בתל-אביב (ואף העתיקה את מוקד עיסוקה לנושאי ילדים ומדיה), נותרו רק חוקרות ספורות בישראל הבוחרות לעסוק במגדר כסוגיה מרכזית בהנחיית תלמידי מחקר לתואר דוקטור. היעדר חוקרות שיכשירו דור חדש וימשיכו לנסות למקם את נושא המגדר מנקודת ראות פמיניסטית באופן הולם באוניברסיטאות (למעט בודדות כדוגמת רבקי ריב"ק ונלי אליאס), ממקם את העוסקות בנושא כאחרות במובן כפול, כפי שעולה מהדיון בממד האחרון – זה האינטלקטואלי-הקשרי הבוחן את היחסים בתוך שדה ההשכלה הגבוהה ובעיקר בין דיסציפלינות הקרובות קונספטואלית לחקר התקשורת.

אם כן, מחקר על נשים ויחסי מגדר בתקשורת אינו מקור ליוקרה אקדמית. לכן, כדי להתמודד עם המעמד הנמוך יחסית של מחקר תקשורת במדעי החברה והרוח, היה על החוקרות/ים בתחום להוכיח את עצמן/ם ולפרסם בכתבי העת היוקרתיים (על פי הדרוגים השונים) שאינם כתבי עת בנושאי פמיניזם ומגדר. החוקרות והחוקרים באוניברסיטאות אינם מגדירים את עצמם כבעלי עניין בחקר נשים או בשיח הפמיניסטי, ולכן המצב של היעדר מחקר בתחום ואי הכשרת חוקרות מגדר מנקודת מבט פמיניסטית מנציח את עצמו. למעשה, המחקר בתחום זה הולך ונכחד, שכן החוקרות העוסקות בו שמלמדות בעיקר במכללות ואינן מנחות בדרך כלל לתארים מתקדמים. ואולי, ברוח הזמן ראוי לשאול, האם בעקבות עליית המחקר במדיה חדשים, כניסתן של מעבדות שעיסוקן big data, חזרה למחקר כמותני וכניסתם של אנשים מתחום המחשבים לחקר התקשורת, יעבור תחום חקר נשים ויחסי מגדר במדיה שינוי ויתפתח לכיוונים חדשים.

כאמור, הסיבה לדיון במקומו של תחום מחקרי נשענת על התפיסה כי הדיון ההיסטורי מעניק לגיטימציה והענקת סטטוס אינטלקטואלי לאנשי המחקר וההוראה בתחום. נדמה כי סיכום הביניים מצדיק דיון בנושא נשים ויחסי מגדר בתחום חקר התקשורת. שכן, מן הדיון הזה מסתמן מעין מעגל קסמים: הנשים עדיין סובלות מ"דכאנות כפולה" בחברה הישראלית ובאקדמיה הישראלית. בתי הספר לתקשורת מנסים למקם את עצמם באופן שונה זה מזה, אך הנושא של מחקר מגדרי-פמיניסטי אינו חלק מהמיצוב הישן וגם החדש, ובהיותו נושא שולי הוא אינו נמצא על סדר היום המחקרי האינטלקטואלי של תחום התקשורת. מחקר התקשורת נאבק על מקומו בשדה המחקרי במדעי החברה והרוח, והמחקר המגדרי שמקורו בשיח פמיניסטי נאבק על מקומו בתוך מחקר תקשורת בישראל במוסדות האקדמיים השונים. אין מדובר אפוא רק בשרידים של שליטה, כלומר בשלילה מובנית שבה יחסי הכוח ממצבים את ה"אחרים" כמודרים או כחלק מהשוליים, אלא בשוליות כפולה ויש מי שיגידו משולשת.

אין בסיכום זה כדי לבטל את המחקר הפורה בתחום, שהוא בעיקר פרי עבודתן של חוקרות. עבודתן ראויה ביותר, ולו בשל כך אני תקווה כי המאמר יעורר דיון שיתפתח למגוון כיוונים.

רשימת המקורות

- אדוני, ח', ופירסט, ע' (2006). **מחקר התקשורת הוראתה**. ירושלים: מאגנס.
- אדוני, ח', ופירסט, ע' (2015). מחקר והוראה של תקשורת בישראל: תהליכי צמיחה ומיסוד. בתוך: נ' אליאס, ג' נמרוד, צ' רייך, וע' שכטר (עורכים), **מעברים בתקשורת** (עמ' 380-360). ירושלים: צבעונים.
- אלוני, ש' (1976). **נשים כבני אדם**. ירושלים: מבט.
- אלמוג, ע' (2004). **פרידה משרוליק**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- באום, ד', ד' אמיר, ר' ברייר-גארב, י' ברלוביץ, ד', גריינמן, ש', הלוי, ד', חרובי, וס' פוגל-ביזיאוי (עורכות). (2006). **ללמוד פמיניזם: מקראה**. תל אביב: סדרת מגדרים, הקיבוץ המאוחד.
- בת אורן, ת' (1975). **שחרור האישה לאן?** תל אביב: בוסתן.
- גולדרט-פירסט, ע' (1981). **הצגת המינים וסטראוטיפים מיניים המשתקפים בפרסומת המופיעה בעיתונות הישראלית**. חיבור לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- דרור, י' (2015), מלה לטכנאי המלים, באתר **העין השביעית**
<http://www.the7eye.org.il/101373>
- הוועדה למעמד האישה (1978). **צוות הוועדה למעמד האישה: דיונים וממצאים**. משרד ראש הממשלה.
- הוקס, ב' (2002) **פמיניזם זה לכולם**. חיפה: פרדס.
- היזלטון, ל' (1978). **צלע האדם: האישה בחברה הישראלית**. ירושלים: עידנים.
- הרצוג, א' (2012). מגדר ואנתרופולוגיה: ענייני נשים באנתרופולוגיה הישראלית. **מגדר**, 1, 1-22.
- הרצוג, ח' (1994). **נשים ריאליות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הרצוג, ח' (2006). מגדר. בתוך: א' רם, נ' ברקוביץ (עורכים), **אי/שוויון** (עמ' 220-228). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- יזרעאלי, ד', פרידמן, א', שריפט, ר', רדאי, פ', ובובר-אגסי, י' (1982). **נשים במלכוד: על מצבה של האישה בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יזרעאלי, ד', פרידמן, א', דהאן-כלב, ה', הרצוג, ח', חסן, מ', נוה, ח' ופוגל-ביזיאוי, ס' (1999). **מין מיגדר פוליטיקה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ינאי, נ', ת' אלאור, א' לובין, א', וחי' נווה (עורכות). (2007). **זרכים לחשיבה פמיניסטית**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- כספי, ד' (1996). **מבוא לתקשורת המונים** (כרך א'). רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כ"ץ, ש' (תשנ"ז). "מדע טהור" באוניברסיטה הלאומית: מכון אייזנטין למתמטיקה ומכונים אחרים באוניברסיטה העברית בהתהוותה, בתוך: ש' כ"ץ וד' הד (עורכים), **תולדות האוניברסיטה עברית בירושלים** (עמ' 397-457). ירושלים: מאגנס.
- כ"ץ, ש', והד, מ' (תשנ"ז). **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים**. ירושלים: מאגנס.
- לחובר, ע', ולמיש ד' (2015). הפמיניזציה בעיתונות הישראלית: תזה, מחקר ובחינה מחודשת. בתוך: נ' אליאס, ג' נמרוד, צ' רייך, וע' שכטר (עורכים), **מעברים בתקשורת** (עמ' 174-151). ירושלים: צבעונים.

- למיש, ד' (1997). שוות ערך תקשורתיות. בתוך: ד' כספי (עורך) **תקשורת ודמוקרטיה בישראל** (עמ' 119-140). תל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לימור, י', וכספי, ד' (1994). הפמיניזציה בעיתונות הישראלית, **קשר**, 15, 37-45.
- מקוויל, ד' (2014). **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ספרן, ח' (תשע"א). פמיניזם[מים], נשים ומגדר במרחב האקדמי, **המשפט**, ט"ז, 1-20.
- עצמון, י' (עורכת) (2001). **התשמע קולי: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית**. תל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביזאוי, ס' (2011). **דמוקרטיה ופמיניזם**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- פוקו, מ' (2005). **הארכיאולוגיה של הידע**. תל אביב: רסלינג.
- פירסט, ע' (1981). **הצגת המינים וסטראוטיפים מיניים המשתקפים בפרסומת המופיעה בעיתונות הישראלית**. תואר מוסמך, לימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, ישראל.
- לימן-וילציג, ש' (2000). מגדר ותקשורת בישראל, **פתו"ח** 4.
- קימרלינג, ב' (2001). **קץ שלטון האוחס"לים**. ירושלים: כתר.
- קמה, ע' (2005). **"חטיבה אנושית אחת, עם ישראלי אחד": על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ"**. תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, אוניברסיטת תל אביב.
- קמה, ע' (2014). קווים לדמותו של שדה-המחקר הלהט"בי בישראל. **סוציולוגיה ישראלית**, טו(2), 241-261.
- קמה, ע', ופירסט, ע' (2015). **על ההדרה**. תל אביב: רסלינג.
- קמיר, א' (2011). ציונות גבריות ופמיניזם: הילכו שלושה יחד בלתי אם נועדו? בתוך: מ' שילה וגי כ"ץ (עורכים) **מגדר בישראל ב** (עמודים 443-471). קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- נאור, מ' (2000). ייצוג ופעילות של נשים בתקשורת היהודית [גיליון מיוחד], **קשר** 28.
- רוזין, ט' (2000). **מה זה בכלל פמיניזם?** תל אביב: ביתן זמורה.
- רם, א' (1993). **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל אביב: ברירות.
- שילה, מ' וכ"ץ ג' (עורכים). **מגדר בישראל**. ירושלים: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.
- Bastedo, N. M. (Ed.). (2012). *The organization of higher education: Managing Colleges for a new era*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Ben David, J. (1991). *Scientific growth*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production*. London: Polity Press.
- Carey, J. W. (1996). The Chicago School and mass communication research. In E. E. Dennis & E. Wartella (Eds.), *American communication research: The remembered history* (pp.21-38). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Carter, C. Steiner, & L. Mclaughlin (Eds.) (2014). *The Routledge Companion to Gender and Media*. New York: Routledge.
- Clark, R. B. (1983). *The higher education system: Academic organization in cross-national perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Creedon P.M., (Ed.). (1993). *Women and mass communication*. London: Sage.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Sanford Law Review*, 4 (3), pp. 1241-1299.
- Dines, G., & J. M. Humez (Eds.). (1995). *Gender, race, and class in the media*. London: Sage
- Douglas S. L. (1995). *Where the girls are*. New York: Random House.
- Douglas S. L. (2010) *Enlightened sexism*. New York: Times Books
- Eadie, W. F. (2013, June). *Communication societies in the U.S. and the transition from field to discipline*. Paper presented at the ICA preconference on New Histories of Communication Study, London.
- Fei, J., & Kuo, H. (2013, June). *Understanding Chinese communication studies from the perspective of neo-knowledge production*. Paper presented at the ICA preconference on New Histories of Communication Study, London.
- First, A. & Adoni, A. (2015). Communication field in Israel: From growth to consolidation, from uniformity to diversity In. P. Simonson and D., Park (eds.) (pp. 494-514), *The International Histories of Communication Study*. London: Routledge.
- Gamble, S. (2001). Postfeminism. In S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to feminism and Postfeminism* (pp. 43-54). London: Routledge.
- Gill, R. (2006). *Gender and the media*. Cambridge, UK: Polity.
- Herzog, H. (2014). From gender to genders: Feminist read women's locations in Israeli society. In E. Fuchs (Ed.), *Israeli Feminist Scholarship* (pp. 339-360). Austin: University of Texas Press.
- Klein Shagrir O., & T. Liebes (forthcoming). Herta Herzog: Two steps analysis – From the lonely kitchen to the lively living room. In E. Klaus, & J. Seethaler (Eds.), *What Do We Really Know About Herta Herzog? Exploring the Life and Work of a Pioneer Communication Research*.
- Katz,E., J.D. Peters, T. Liebes, & A. Orloff (Eds.). (2003). *Canonic texts in media research*. Cambridge, UK: Polity.
- Lang, A. (2013). Discipline in crisis? The shifting paradigm of mass communication research. *Communication theory*, 23(1), pp. 10-24.
- Levy, R. M., & M. Gurevitch (Eds.). (1993). Editorial. *Journal of Communication*, 43(3), pp. 3-5.
- Meyen, M. (2013, June). IAMCR on the east-west battlefield. Paper presented at the International Communication Association Pre-Conference on *New Histories of Communication Study*, London.
- McQuail, D. (2013). Reflections on paradigm change in communication theory and research. *International Journal of Communication*, 7, 216-229.

- Navarro, R. F. (2013, June). Journalism, Media, Communication, Sociocultural Studies: Fifty Years of an Undetermined Disciplinary Research Field in Mexico. Paper presented at the ICA preconference *New Histories of Communication Study*. London.
- Pooley, J., & Katz, E. (2008). Further notes on why American sociology abandoned mass communication research. *Journal of Communication*, 58, 767-786.
- Pooley, D.J. & Park, W.D. (2013). Communication research. In P. Simonson, J. Peck, R. T. Craig, & J. P. Jackson (Eds.), *The Handbook of Communication History* (pp. 76-93). New York: Routledge.
- Purdie-Vaughns, V., & Eibach, R. P. (2008). Intersectional invisibility: The distinctive advantages and disadvantages of multiple subordinate-group identities. *Sex Roles*, 59(5), 377-391.
- Rowland, A. L., & Simonson, P. (2014). The founding mothers of communication research: Toward a history of a gendered assemblage. *Critical Studies in Media Communication*, 31(1), 3-26.
- Schwarzenegger, R., & Jefferson Pooley, P. (2013). *Faulty reception: The institutional roots of U.S. communication research's neglect of European audience and public sphere scholarship*. Paper presented at the ICA preconference on New Histories of Communication Study, London, June.
- Simonson, P., & Peters, D.J. (2008). Communication and media studies history to 1968. In W. Donsbach (Ed.), *International Encyclopedia of Communication* (pp.764-71). Malden, MA: Blackwell.
- Simonson, P., & D., Park (eds.) (2015). *The International Histories of Communication Study*. London: Routledge.
- Van Zoonen, L. (1994). *Feminist media studies*. London: Sage.
- Walsh, S., & Fogg, P. (2002) *Editing the mission*. Retrieved from <http://www.chronicle.com/>

הערות

- ¹ עם זאת, קדמו לספר זה ספרים פרי עטן של תחיה בת אורן (1975); שולמית אלוני (1976) ולסלי הזלטון (1977) שלא לקחו חלק בחיים האקדמיים.
- ² על פי דו"ח של האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ומגדר (פברואר, אוניברסיטת בר-אילן), בשנת 2015 ראו אור 50 ספרים חדשים בנושאי נשים ומגדר.
- ³ לעיון ברשימה חלקית של פרסומים בנושא מגדר עד 2011 ראו <http://www.isracom.org.il/?cmd=jobs.51>
- ⁴ מערכת היחסים דעכה נוכח השינוי שעברה החברה הישראלית כשאימצה גישות ניאור-ליברליות ותהליכי הפרטה של כל מערכות החיים. בין הביטויים לכך הייתה העלייה במספרם של גופי מחקר פרטיים למטרות רווח, העוסקים בסוגיות של תקשורת ודעת קהל, כגון מדרוג הצפייה וההאזנה. מגמה זו הועצמה מאוד בעשור השני של שנות האלפיים.
- ⁵ ראו למשל על פועלה של מרשה פרידמן (רוזין, 2000; אלמוג, 2004).
- ⁶ על פעילות הוועדה וכן ועדות המשנה שלה ראו <http://www.idi.org.il> ו- www.knesset.gov.il/committees/heb/vaada.asp?vaada=11
- ⁷ www.wizo.org.il/page_4450
- ⁸ למרות השתתפותם של חוקרי תקשורת כמומחים בתוכניות טלוויזיוניות שונות ותרומתם לעיתונות המודפסת והאינטרנטית.
- ⁹ ראו למשל את הטור הקבוע של צפי סער במוסף "גלריה שיש" של הארץ.
- ¹⁰ ראו GMMP מרץ 2015: נשים במדיה החדשים מהוות פחות מ-20% מכלל המועסקים בענף

- ¹¹ ראוי לציין כי בספרו **תקשורת ודמוקרטיה בישראל** משנת 1997 כלל כספי את מאמרה של דפנה למיש "שוות ערך תקשורתיות", שהפך לאבן הראשה בנושא בישראל.
- ¹² אין התייחסות לאוניברסיטת בן גוריון מאחר שרק השנה נפתחו בה לימודים לקראת תואר ראשון.
- ¹³ ראו למשל רשימת המחברות ב- <http://www.amazon.com/Womens-Studies-Nonfiction-Books/b?ie=UTF8&node=11325>
- ¹⁴ למעט דפנה למיש שהייתה פעילה בסקציה ועמדה בראשה, רק חוקרות וחוקרים ספורים מציגים במסגרת זו (ראו למשל את הדיווח על מספר המאמרים המצטיינים ב-ICA 2015). למשל בדיון בכנס ICA (2016) שהתקיים במסגרת הסקציה לציון שלושים שנה להקמתה נוכחו בחדר כחמישים נשים ושני גברים בלבד (לא ישראלים).
- ¹⁵ עמית קמה, עינת לחובר, סיגל ברק ברנדס, הגר להב, אריאל פרידמן, ארנת טורין, שירי רזניק שרלי שלו, שהן/ם חברות/י סגל ועמיתיות/ות הוראה בבתי ספר לתקשורת במכללות שונות.
- ¹⁶ מעניין לציין כי במקראות של האוניברסיטה הפתוחה בתרבות ותקשורת א' ו-ב' (עורכים: תמר ליבס ודוד לוי) משנת 2014 לא נידון השיח הפמיניסטי כחלק מהנושאים המרכיבים את הדיון בתקשורת ותרבות.
- ¹⁷ ראוי לציין כי מרבית החוקרות העוסקות בנושא הן חברות סגל במכללות.
- ¹⁸ חוקרת מרכזית בנושא זה היא עינת לחובר ובעבר עסקה בנושא גם עליזה לביא.
- ¹⁹ ראו למשל את עבודותיה של סיגל ברק-ברנדס.
- ²⁰ ראו למשל את עבודתה של הגר להב.
- ²¹ בדיקה שנערכה באתר האגודה הישראלית לתקשורת תחת קטגוריה "מומחיות" בספטמבר 2015.
- http://www.isracom.org.il/?cmd=members&act=result&type=experts&str=&research=58&title=&institution_title=&institution_affil
- ²² כידוע, חקר הקולנוע נלמד עד היום במחלקות לקולנוע, למעט באוניברסיטה העברית וגם שם, במחלקה לתקשורת ועיתונאות. חקר הקולנוע מצומצם ומקומו במחלקה נדון פעמים רבות. כמו כן, חקר הפורנוגרפיה אינו מהווה נדבך מרכזי במחקר של חוקרות מגדר ומדיה.
- ²³ ראו הערה 22. גם דפנה למיש מופיעה, אולם כיום היא באקדמיה האמריקנית.